

A TARTÓS MUNKANÉLKÜLISÉG, A NŐK ÉS A CSALÁD

Amikor az évtized közepén vizsgálatba kezdtünk a tartós munkanélküliség következményeit feltérképezendő, mindenekelőtt azt kellett eldöntenünk, hogy a munkanélküliség milyen „fajtájára” és a munkanélküliek milyen csoportjaira terjedjen ki a kutatás. Mert munkanélküliség és munkanélküliség között számottevő különbség van. Nyilvánvalóan más az a munkanélküliség, amely mögött évszázados iparosodás, városiasodás, több generációs ipari munkásság, illetve ennek megfelelő munkakultúra, életmód és életminőség húzódik meg. Más az, amelyik az elmúlt évtizedek államszocialista vidéki ipartelepítéséhez kötődik, hiszen ezeket zömében az addig mezőgazdasági, foglalkoztatási gondokkal küszködő és. infrastrukturálisan fejletlen területeken hozták létre, tömegeket indítva el a falun lakás és az ipari munkássá válás sajátos megélhetést, életmódot és munkakultúrát nyújtó „félproletár” útján. És megint más az, amelyiket az ipartelepítés sem ért el, és ahonnan az emberek csak heti vagy napi ingázással juthattak ipari munkahelyekhez. Könnyen belátható, hogy a jelzett történeti és fejlődésbeli körülményektől függően a munkanélküli élethelyzet merőben eltérő megélhetést, életlehetőségeket és kitörési esélyeket kínál számukra. Ezek függvényében maguk az érintettek is másként élik meg, értékelik és értelmezik a munkanélküli állapotot, és többnyire eltérő életstratégiákat is választanak.

A fenti megfontolásokat és szempontokat figyelembe véve mi arra vállalkoztunk, hogy a munkanélküliséget és a következményeit az államszocialista iparosítás egy sajátos fejlesztési típusának összefüggésében vizsgáljuk meg. Nevezetesen az iparosítás hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji azon típusáról van, amikor a mezőgazdasági jellegű körzetekbe a nagy budapesti üzemek ipari leányvállalatokat telepítettek a helyi munkaerő feleslegek felszívására. Ezeket az üzemeket aztán a kilencvenes évek elején bezárták, dolgozóikat pedig elbocsátották. Kérdésünk az volt, hogy mi történt az érintett mikrokörzetekben az ott lévő településekkel az ezt követő években, és főként mi történt a lakossággal. (A kutatásra, pontosabban kutatásokra – több helyszín közül választva – végül is Kunhegyes körzetében került sor. A továbbiakban e vizsgálatok témánk szempontjából legfontosabbnak tartott összefüggéseit ismertetjük.)

Úgy gondoltuk, hogy a jelenlegi helyzet pontosabb megértéséhez érdemes a körzet fejlődését történetileg – ha nagyon vázlatosan is – áttekinteni. A vizsgált

körzet fejlődésének egyik fontos sajátossága, hogy az „kimaradt”, pontosabban „gyenge” százalékkal kapcsolódott csak a magyar kapitalizálódás és iparosodás évszázados folyamatához. A körzet ugyanis az ország közlekedési makroszerkezetének gerincét képező közlekedési folyosók – közutak és vasutak – között helyezkedik el, meglehetősen távolságra ezektől az erővonalaktól. Északon a Budapest–Hatvan–Miskolc, délen a Budapest–Szolnok–Debrecen forgalmi folyosók veszik közre, és ezt a két gerincvezetékét néhány kevésbé használt szárnyvonal köti össze. Ez a térszerkezeti állapot a múlt század második felétől alakult ki a kapitalizálódás előrehaladtával. Már ekkor nyilvánvaló volt az ebből fakadó hátrány, ezen azonban sem akkor, sem később nem tudtak változtatni az itt lakók. A kapitalista viszonyok kialakulásától kezdve ugyanis az egyes települések és körzetek fejlődési lehetőségei a térbeli folyosókra és a gerinchálózatokra való rácsatlakozástól függtek. Ahol ez sikerült, ott felgyorsult a fejlődés, ahol nem, ott elmaradt, stagnált vagy megrekedt. Ezek az erővonalak tehát egyben a gazdaság koncentrálódásának az erővonalai is, és a rajtuk kívül álló területek és települések súlytalanodását és perifériává válását is jelzik. Az általunk vizsgált körzet egy ilyen „periférián” helyezkedik el, és az ország általános állapotához képest sajátos „elmaradottságot” és „zárttságot” jelenít meg.

Azt, hogy a körzet nem tartozott a gazdaságilag fejlett vagy iparosodott területek közé, jól mutatja, hogy 1941-ben – településenként eltérő mértékben – a keresők 75-92%-a mezőgazdaságban dolgozott. Ennek megfelelően az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya 5-10, a tercier szektorbelieké pedig 5-15% között mozgott. A mezőgazdasági keresőknek durván a fele családi birtokon – zömében 5 kat. hold alatti törpebirtokon – dolgozott önálló birtokosként vagy segítő családtagként, a másik fele pedig időszakos vagy állandó mezőgazdasági munkásként módosabb gazdánál és a nagybirtokokon.¹

Jóllehet a második világháború befejezését követően egészen a hetvenes évekig nem történik jelentősebb beruházás a körzetekben, a foglalkozási szerkezet mégis jelentősen módosult. Csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya – településenként 44-67%-ra – és nőtt az iparban (18-32%), illetve a tercier szektorban (13-24%) foglalkoztatottaké. Ez részben annak volt köszönhető, hogy sokan e körzeten kívül kerestek munkát.²

A lakosság jövedelmei és életviszonyai e változások és a férfiak országos átlagnak megfelelő foglalkoztatottsága ellenére mégis elmaradtak az országos, de még a nem túl magas megyei szinttől is. Az okok közt fontos szerepet játszott az a tény, hogy a körzetbeli téeszekben csak ebben az időben kezdtek átállni a reziduális típusú

¹ Az 1944. évi népszámlálás. Foglalkoztatási adatok községek szerint. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár Történeti Statisztikai Kötetek, Budapest, 1975., 140-141., 269.-279., 454.-455. o.

² Jelentés 1990. Első félév, KSH Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága, 1990. augusztus 10.

elosztásról és a természetes járandóságról a havi rendszerességű pénzbeli fizetési módra, ami többnyire nagyon alacsony pénzbeli jövedelmet jelentett. A mezőgazdaságban dolgozók nagy száma és a munkaerő-kereslet hiánya miatt a helyi iparban és az egyéb ágazatokban dolgozók jövedelmei is nyomottak voltak, jelentősen elmaradtak ágazatuk átlagától. És persze sokat nyomott a latba az is, hogy a családok zömükben ekkor még „egykeresősek” voltak. Másként fogalmazva: az érintett településeken élő családok jövedelmei és életszínvonala nemcsak azért maradt el a korabeli átlagtól, mert a mezőgazdasági keresetek nem érték el a nem túl magas ipari béreket sem, hanem azért is, mert munkaalkalom hiányában a családok zömében a nők nem tudtak munkát vállalni.

A fentiek miatt tehát nyomás nehezedett a korabeli megyei és helyi eljárásokra, hogy az akkori ipartelepítési forrásokból igyekezzenek valamit elcsípni a körzet számára, a lemaradást, a foglalkoztatási gondokat és a szegénységet enyhítendő. A lobbizás végül is eredményesen zárult, hiszen 1970-ben az egyik budapesti híradástechnikai nagyvállalat gyáregységet létesített Kunhegyesen. 1973-ra felépült egy 300 főt foglalkoztató üzemcsarnok – a helyi eljáróság ingyenes telekkel támogatta a beruházást –, majd az évtized végére további új épületeket adtak át. A gyáregység, amely a szovjet piacra készített telefonközpontokat, a nyolcvanas évek közepén érte el csúcskapacitását, ekkor a foglalkoztatottak összlétszáma megközelítette az 1200 főt.

Mint jeleztük, az ipartelepítés fő célja a helyi női munkaerő-felesleg felszívása volt. A munkaerő jellemzői és állapota – fogadókészsége – nyilvánvalóan befolyást gyakoroltak az ide telepítendő ipari tevékenység technikai, technológiai szintjére és bonyolultságára. Nos, ez a női munkaerő alacsony iskolázottságú volt – a 7 évesnél idősebb lakosság 90-95%-a alapiskolai vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezett ekkor³ – és zömében háztartásbeliként tevékenykedett. Munkakultúráját ez és a mezőgazdasági munkában való jártasság határozta meg, vagyis döntően a háztartást és a mezőgazdaságot elhagyó, első generációs ipari munkavállalókról van szó.

A rendelkezésre álló adatok szerint⁴ az üzem dolgozóinak nagyobb része (59%) betanított munkát végzett, a szakmunkások aránya 23, a segédmunkásoké 5, az adminisztrációban dolgozóké és vezetőké 13% volt. A foglalkoztatottak kétharmada női munkavállaló volt, őket elsősorban betanított munkásként alkalmazták. Az üzembe a környékbeli falvakból is mintegy 200-250-en jártak be dolgozni, elsősorban nők.

Mindent egybevéve a beruházást követően Kunhegyes – és persze a környező települések is – új „fejlődési” pályára került. Ugyanis ez ösztönzően hatott a helyi iparosodásra, kereskedelemre, vendéglátásra, iskolázásra, vagyis a modernizáció egészére. Másfelől a lakosság megélhetési és életviszonyai, szokásai, életmódja, igényei, törekvései, vagy a gyerekeik iskoláztatására és karrierjére vonatkozó

³ Az 1970. évi népszámlálás, *Szolnok megye adatai*, KSH. Budapest. 1971.

⁴ Az üzemegység egykori igazgatójának közlése a munkaügyi adatok alapján.

elképzelései szintén jelentősen átalakultak. Persze a változások nem voltak ellentmondásmentesek, hiszen például a legtöbb család az ipari munkavállalás ellenére is foglalkozott mezőgazdasági termeléssel, és a hiányzásokból pontosan tudták az üzemek vezetői, hogy mikor vannak a mezőgazdasági csúcsmunkák. És ellentmondásos az is, hogy a körzetben az ipari beruházásokra akkor került sor, amikor az országban már leálltak az extenzív iparosítás e formájával. Továbbá, hogy az üzem a csúskapacitását akkor érte el, amikor – a nyolcvanas évek közepén – a magyar gazdaságban már jól érzékelhetőek voltak a válság jelei, illetve hogy a „fejlődés” és átalakulás folyamatai akkor kezdtek igazán „beindulni” és az első eredmények „beérni”, amikor az üzemet a kilencvenes évek elején be kellett zárni.

Összegezve fontosnak tartjuk hangsúlyozni a vázolt beruházás jelentőségét a vizsgált körzet településeinek és lakóinak életében, hiszen ők csak e külső tőke-allokáció révén kezdtek szorosabban bekapcsolódni és integrálódni tágabb környezetük fejlődési és modernizációs folyamataiba. Miután azonban kevés volt a tőke, kevés volt az idő és túl nagy volt a „lemaradás”, e nagy beruházás és az ezt kísérő fejlődés nem volt képes a térség történetileg kialakult problémáin – „zárttság”, „perifériás” jelleg stb. – alapvetően változtatni. Az vitathatatlan, hogy e gondok kezelése és oldása irányába megtörténtek az első lépések, ezt azonban megtörte a kilencvenes évek eleji tőkekivonás: az üzem(ek) bezárása és a dolgozók elbocsátása.

*

Ezzel a körzet új „fejlődési” pályára, a lakosság pedig jelentősen megváltozott foglalkoztatási és életviszonyok közé került, ami mindenekelőtt a tömeges munkanélküliség megjelenésében öltött testet. Bár ennek előszele – az elhelyezkedés nehézségei, főként a pályakezdekők esetében – már évekkal a nyílt munkanélküliség előtt jelentkeztek a foglalkoztatásban, látványos fordulat igazából az 1991-92-es év fordulójától mutatható ki. A helyi munkáltatók – a híradástechnikai üzem és más vállalatok, a téészek stb. – ugyanis ekkor kezdték el a tömeges (100-200 fős) elbocsátásokat, amelyek a budapesti, a szolnoki és a más városokból elbocsátott ingázókkal együtt már tetemes nagyságrendűvé növelték a regisztrált munkanélküliek számát.

Az adatokból egyrészt jól látható, hogy a körzet hivatalos munkanélkülisége a vizsgált időszakban többszörösen meghaladja az országos átlagot, és 10-13 százalékponttal a megyeit. Másrészt a ráták településenkénti csúcsértékei alapján követhetők a nagyobb elbocsátási hullámok, és talán nem felesleges belegondolni abba sem, hogy mit is jelenthet egy-egy település életében, ha a munkaképes korú népességének egyharmada-kétötöde munkanélküli. És ekkor még csak a hivatalosan regisztrált munkanélküliekről beszéltünk! Az adatok továbbá arra is felhívják a figyelmet, hogy 1992 és 1995 között a tömeges munkanélküliség sokak számára tartós állapottá vált.

I. táblázat. A regisztrált munkanélküliek arányának alakulása a vizsgált körzetben és annak településein 1992 és 1995 között⁵ (százalékban)

Település	1992.	1993.	1994.	1995.
	XII. hó			VI. hó
Kunhegyes	29,3	31,8	22,3	20,7
Abádszalók	33,4	29,8	23,0	19,8
Tiszabura	23,7	26,2	27,3	24,4
Tiszagyenda	23,9	29,9	25,0	33,3
Tiszaroff	28,3	41,6	36,8	31,3
Tomajmonostora	43,7	39,2	28,8	25,5
A körzet átlaga	29,6	29,5	24,6	22,9
A megyei átlag	17,4	16,1	14,5	13,4
Az országos átlag	12,3	12,1	10,4	10,1

Vagyis – mint az alábbi tábla is tanúsítja – az évtized közepére a tömeges munkanélküliség új jellemzővel bővült a vizsgált körzetben: nevezetesen tartóssá vált. Az a tény, hogy a regisztrált munkanélküliek kétharmada 1995 közepén már csupán jövedelempótló támogatásra volt jogosult, további egy tizede pedig erre sem – vagyis ellátatlan maradt –, a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak tömeges előfordulására utal.

2. táblázat. A regisztrált munkanélküliek megoszlása ellátási jogosultságuk szerint településenként 1995 júniusában⁶ (százalékban)

Települések	Munkanélküli járadékban	Jövedelempótló támogatásban	Ellátatlan	Összesen
	részeseül			
Kunhegyes	28,4	60,2	11,4	100
Abádszalók	39,2	49,4	11,4	100
Tiszabura	16,7	78,1	5,2	100
Tiszagyenda	25,5	63,7	10,8	100
Tiszaroff	12,2	80,5	7,3	100
Tomajmonostora	14,7	76,8	8,5	100
A körzet átlaga	26,1	64,0	9,9	100

A körzet és az egyes települések tényleges foglalkoztatási kondíciói azonban még ennél is rosszabbak: a helyi munkaügyi központ becslése szerint ekkor a nem regisztrált munkanélküliek száma (2400 fő), csaknem elérte a regisztráltakét (2600 fő). Másként

⁵ A helyi munkaügyi központ adatai, valamint az Országos Munkaügyi Központ havi jelentései.

⁶ A helyi munkaügyi központ adatai.

foglalmazva, a jövedelempótló támogatásban részesülők és a regisztrált ellátatlanok átlagosan háromnegyednyi súlya csupán a jéghegy csúcsa, hiszen a körzetben legalább ennyien vonultak ki a munkaerőpiacról és váltak inaktívvá, továbbá az idősebb munkavállalók tömegesen éltek a leszázalékolás és előnyugdíjazás lehetőségével is.

Az új „fejlődési” pálya további jellegzetessége, hogy az üzembezáráson túl a többi vállalat és szövetkezet is meglehetősen „karcsúsított” állapotban maradt fenn – ők is tömegesen bocsátották el a dolgozóikat –, így a foglalkoztatottak létszáma a legnagyobb utódvállalatoknál sem érte el a 250 főt. Sőt, a munkaszervezetek döntő többsége kicsi; fele 5 főnél kevesebb foglalkoztatottat alkalmazott, de ha 10 főnél húzzuk meg a dolgozók felső határát, akkor a munkaszervezetek kétharmada volt ide sorolható.

A körzetben jelentősebb beruházásra az elmúlt időszakban nem került sor – eddig egy angol cég idetelepülési ajánlata a legígéretesebb –, vagyis sem a foglalkoztatási helyzetben, sem pedig az érintett lakosság anyagi-gazdasági-vagyoni és megélhetési helyzetében nem történt számottevő változás.

Annál is kevésbé, mert a rendszerváltás földreformja – melyhez annyi megalapozatlan illúzió tapadt, még a munkanélküliség megoldásában betöltött lehetséges szerepét illetően is – egyáltalán nem vagy alig járult hozzá a családi erőforrások gyarapításához, egy kis létszámú csoporttól eltekintve. Vizsgálatunk adatai szerint a körzetbeli tartós munkanélküliek – a jövedelempótló támogatásban részesülőket értjük most ez alatt – közel háromnegyede (73%) semmiféle megművelhető földterülettel sem rendelkezett a földreform után. További egytizedük földje 1 hektár alatt, 14%-uké pedig 1,1 és 5 hektár között maradt, vagyis mindössze 3%-uk birtoknagysága haladta meg az 5,1 hektárt. Könnyen belátható, hogy még a megművelhető földbirtokkal rendelkező kisebbségek zömének a területe sem akkora, hogy azt, az egy-egy családot a kor színvonalán eltartani képes birtoknagyságot alapul véve, jelentős családi erőforrásnak lehetne minősíteni. Más kérdés, hogy a munkanélküli-járadék vagy a jövedelempótló támogatás összegéhez képest mennyire értékelődik fel akár egy 300-400 négyszögöles telek (kert) is, pontosabban az ezen megtermelhető mezőgazdasági termékek szerepe a háztartás önellátásában, a pénzkiváltásban, esetleg pénznövekedésben. Ez a szerep azonban nem a kor átlagos színvonalához, hanem az állami segélyek biztosította szegénységhez és a nyomorszinthez viszonyítva jelentős.

*

Végül is néhány évvel az államszocializmusban ide telepített ipar felszámolása után olyan állapotok és körülmények alakultak ki a körzetben, melyek a hetvenes évek elejeihez hasonlóan abba az irányba nyomták a helyi önkormányzatot, hogy ismét külső erőforrások után nézzon, vagy ezek hiányában maga teremtsen munkahelyeket. Mik is voltak az ezt kikényszerítő körülmények? Mindenekelőtt az, hogy helyi szinten

súlyos intézményi válság alakult ki. A foglalkoztatási gondok kezelésére létesített új állami intézmény, a munkaügyi hivatal kezdetben még az elbocsátottak regisztrálására sem volt felkészülve, sőt még az évtized közepén is szinte minden energiáját lekötötte ez a feladat. A munkatársak igyekeztek ugyan foglalkozni a munkanélküliek „személyes” problémáival is, erre azonban egyrészt nem jutott elégséges idő és energia, másrészt ez a munka a panaszok meghallgatásainak szintjén meg is rekedt. A munkaügyi központ legtöbbjüknek egyáltalán nem tudott munkát ajánlani, és ha néhányuknak nagy ritkán mégis, ezek zömükben olyan munkahelyek és tevékenységek voltak, amelyekre nem akadt más jelentkező. Ez azt jelenti, hogy a helyi munkaügyi hivatalokhoz döntően olyan munkaalkalmak jutottak el közvetítésre, amelyeket a munkáltatók a nemhivatalos csatornáikon keresztül képtelenek voltak betölteni, vagyis mindenki tudta, hogy a legrosszabb munkaalkalmakat kínálják itt. Sajátos helyzet alakult ki: miután ezeket az állásokat még a tartós munkanélküliek sem nagyon vállalták, a hivatal olykor 10-15 embert is kiközvetített, mire egy belépett a munkahelyre. Ráadásul ez az óriási energiákat felemésztő közvetítés végül is zömében „sikertelenül” zárult, mivel a kényszerből belépők nagyon gyorsan továbbálltak, az „igénytelenektől” pedig a munkahelyek szabadultak meg szintén gyorsan.

Elégséges mennyiségű és minőségű munkahelykínálat hiányában tehát a hivatalos munkaközvetítés nem, illetve nagyon alacsony hatékonysággal működött. Így egyre többen merítették ki a munkanélküli járadékra való jogosultságukat és kerültek ki a munkaügyi hivatal ellátási rendszeréből. Tekintettel arra, hogy sok családban jó esetben egy, rosszabb esetben egyetlen „dolgozó” állásban lévő családtag sem maradt, a munkaügyi szervezet által biztosított járadékok megszűntével – melyek eddig is fontos, alkalmanként alapvető megélhetési forrásként működtek számukra – tömeges krízishelyzet alakult ki a településen. A jelzett bevételi források hiányában az érintett családok sokasága került olyan helyzetbe, hogy tagjai elégséges ellátásáról sem volt képes gondoskodni. Ily módon a tömeges és tartós munkanélküliségből fakadó megélhetési problémák, melyek a munkaügyi járadékok lejártával a hivatalos szintről személyes – családi – gondokká degradálódtak volna, ismét közügyekké váltak, és a magánszférából visszakérültek a közszférába. Mert az közügy, ha a gyerekek éhesen mennek iskolába, ha a környékbeli erdőket télen kiirtják a rászorulóknak; ha a településen a lopások és a betörések állandósulnak, vagy ha a hiteltörlesztésre képtelen családok árverés utáni lakhatása megoldhatatlan marad. A helyi önkormányzat tehát az intézményi válság ezen pontján – amikor is az adekvát intézmények, a munkaügyi szervezet és a családok tömeges méretekben képtelenek voltak a munkanélküliségből rájuk háruló feladataikat ellátni, és így azok a kezelés esélye nélkül csúszkálni kezdtek köztük – „sodródott” bele problémák megoldásába. (Belesodródott, hiszen hivatalosan nem volt sem felelőssége, sem feladata a munkanélküliség kezelésében.)

Az önkormányzat mint a helyi lakosság közügyei intézéséért felelős szervezet persze, még ha akart volna sem maradhatott ki az ügyből, mivel az érintettek közül

egyre többen jelentek meg a hivatalban, elmondva gondjaikat, érdeklődve a lehetőségek iránt, segítséget kérve és remélve. „Ennyi problémával sohasem kerestek meg bennünket... Személyes ügyekkel is bejönnek, segítséget kérnek, tájékoztatást kérnek az emberek. Tehát egyre inkább jellemző, hogy úgy mondjam, ilyen lelkisegélyszolgálatként is működünk időnként. .. Hát, az esetek túlnyomó többségében nem is tudunk segíteni. De azt hiszem, hogy nem is ez a lényeg, mert sok embernek annyi is elég ... hogy meghallgatják, és valakinek elmondhatja a gondját ...” – jellemezte a kialakult helyzetet a jegyző.

Az informális kapcsolatok és a spontán panaszkodások aztán hivatalossá és kényszerűvé keményedtek, amikor más bevételi források hiányában az érintettek az önkormányzatnál jelentkeztek támogatásért és segélyekért. Dönteni kellett, hogy milyen kritériumok szerint jár valakinek pénzbeli vagy naturális támogatás, hogy egy család összességében hányféle segélyt kaphat, és mennyi lehet ezen összegek maximuma. Súlyos dilemmák jelentkeztek, hiszen egyrészt azonnal világossá vált, hogy az alapvetőnek és jogosnak tekinthető egyéni-családi szükségletekhez képest kevés a szétosztható pénz. Vagyis miközben a segélyek jelentősen megterhelték az önkormányzat költségvetését, a döntéshozók még abban a hitben sem ringathatták magukat, hogy egy vagy két család problémáit tartósan megoldották, hiszen az elosztható források legfeljebb az akut gondok átmeneti és időleges kezelésére voltak elegendők. Másrészt az elesettség tömeges előfordulása okán a nagyon rászorultak és a még rászorultabbak között kellett a segélyeket elosztani. Gyorsan kiderült, hogy bizonyos személyeknek és csoportoknak – jóllehet rászorultságuk vitathatatlan és jogszerű – nem tudnak adni segélyt, vagy csak minimálisat, így azok a legnagyobb önkormányzati jóindulat mellett is ellátatlanok maradnak. Dilemmát okozott az is, hogy az önkormányzati költségvetésben a növekedő szegénység által „elnyelt” és így „láthatatlanná” váló segélyezés kapjon-e elsőbbséget, avagy a meglévő intézmények szinten tartása, netán fejlesztése, illetve a lakosság más csoportjai életminőségét és a befektetéseket ösztönző infrastrukturális beruházások. Az eljárásoknak tehát a munkanélküliségből adódó problémákat egyeztetniük kellett a település egészére vonatkozó távlatos elképzelésekkel, továbbá számolniuk kellett a lakosságnak a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, illetve az azoknál „jobb” helyzetben lévő csoportjai érdekkülönbségeivel, és persze az ezekből adódó latens vagy manifest lakossági konfliktusokkal.

Márpedig ezek a konfliktusok megszorodtak, hiszen a tartós munkanélküliség következményei jól látható formákat öltöttek. Például egyes csoportok új megélhetési stratégiákat dolgoztak ki, melyeket kizárólag az állami és az önkormányzati segélyekre és járadékokra építettek fel. A családi együttélési zavarok szintén érzékelhetően emelkedtek: az alkoholizmus, az ebből is adódó veszekedések és verekedések, vagy a válások száma. A lopások és a betörések megsokasodtak, a téli falopás meg alig megregulázható jelenséggé vált, hiszen a rajtakapott segélyezett legnagyobb

behajtható büntetése többnyire a fejsze vagy a fűrész elvételében ki is merült. Talán még ezeknél is nagyobb gondot okozott azonban az, hogy a tétlenség, a tehetetlenség, a magára hagyatottság és a kilátástalanság kikezdte az addig dolgozó, szorgalmas és magukra adó emberek tartását és önbecsülését. Így az önkormányzatnak szembe kellett néznie a tartós munkanélküliség személyiségromboló következményeivel és azzal a ténnyel, hogy az állam és a társadalom más intézményei rajta kívül ténylegesen nem foglalkoznak a problémával.

Mindent egybevéve azt látjuk tehát, az önkormányzatra óriási nyomás nehezedett, hogy a településen állandósult tömeges és tartós munkanélküliség és annak sokféle nemkívánatos következménye enyhítésében, kezelésében és megelőzésében aktív szerepet vállaljon. Olyan aktívát, amely akár önálló munkahelyteremtésig is elmegy, és amely eljárás inkább illett a rendszerváltással meghaladottnak vélt redisztributív államszocialista foglalkoztatáspolitikát, mint a kiépülni vélt piacgazdaság keretei közé. A kényszer azonban nagy úr.

*

Mielőtt rátérnénk az önkormányzat munkahelyteremtési lépéseinek ismertetésére, röviden szólnunk kell arról, hogy a családi munkamegosztás bevett formái és az ezekkel is kapcsolatos nemi szerepek különbségei miként érhetőek tetten a munkanélküliséggel összefüggő egyéni-családi beállítódásokban, viselkedésekben és megélhetési stratégiákban. Ugyanis ezek az eltérések is befolyást gyakoroltak arra, hogy végül is milyen célokat tűzhetett maga elé ez a munkahelyteremtési program, és milyen lakossági csoportokat igyekezett és tudott bevonni megvalósításába.

Bár a hetvenes évektől meginduló és a nyolcvanas évek közepéig bővülő iparosítás a településen is általánossá tette a nők munkavállalását, iskolázottságuk javulását, a „kétkeresős” családmoddelt vagy a család-háztartások hagyományos működésével összefüggő családi-nemi tevékenységek és szerepek alapos átalakulását, a mezőgazdasághoz és a falusi léthez fűződő hagyományok és a megélhetéshez, az életnívó javításához kapcsolódó „második.” gazdasági kényszerek inkább csak megnyitották az utat a változások előtt, semmint beteljesítették azokat. Munkavállalás szempontjából a férfiak mozgékonyabbak maradtak, a napi vagy heti ingázók zömét ők tették ki, míg a feleségek és a lányok inkább helyben dolgoztak. A híradástechnikai gyárban vállalt munka – még ha kétműszakos is volt – lehetővé tette a háztartás vezetését, a kert művelését és az állatok ellátását, sőt az illetményföldéken végzendő csúcsmunkákban való teljes értékű részvételt. Az üzem volt vezetőjének az elmondása szerint sokan a kapálástól, címerezéstől stb. fáradtan érkeztek a délutáni műszakba, és a mezőgazdasági csúcsmunkák idején annyira megcsappant a dolgozók száma, hogy ilyenkor ajánlatosabb volt a termelést leállítani, és időlegesen bezárni az üzemet. Az adatok arra utalnak tehát, hogy a mezőgazdasági kistermelésnek sok család

megélhetésében és életszínvonala javításában volt fontos szerepe, s annak működtetése nem utolsósorban a nőkre hárult. A családi gazdaságokból és a háztartásokból kilépő első generációs helybeli (munkás) nők számottevő részére így hármas teher nehezedett – a teljes állású bér munka vállalása, a háztartásvezetés és a háztartás ellátását, esetleg a piacra termelést is megcélzó mezőgazdasági kistermelés – méghozzá úgy, hogy a család-háztartás szempontjából nem feltétlenül az ipari főállás minősült a legfontosabbnak. Az utóbbiból megszerezhető havi rendszerességgű pénzre természetesen szükség volt, de ha a kistermelés is haszonnal volt működtethető, akkor nem feltétlenül kellett a munkahelyen megszakadni a munkában, szükség szerint szabadságot lehetett kivenni, vagy kiirathatták magukat betegnek. Természetesen szép számmal voltak olyan családokban élő munkásnők és adminisztratív dolgozók, amelyekben a mezőgazdasági kistermelésnek nem volt ilyen hagyománya, illetve megengedhették maguknak az ettől való elszakadást.

Nos, a vázolt megélhetési stratégiákhoz és kényszerekhez fűződő, és a családi munkamegosztásban és a nemi szerepekben kimutatható differenciáltság a munkanélküliség időszakában is fontos viselkedésformáló tényező maradt. Olyan tényező, amely a munkanélkülivé vált nők munkavállalását, és az ezzel való taktikázást jelentősen befolyásolta. A taktikázás arra vonatkozott, hogy vajon a munkanélkülivé vált nőknek a hivatalos és teljes állású munkavállalás éri-e meg jobban, avagy a járadék vagy a segély valamely formájának a háztartásbeliséggel, a mezőgazdasági kistermeléssel, az alkalmi munkával stb. kombinált formája. E variációk közti választás racionalitását még az évtized közepén is az adta, hogy a volt bérek és fizetések, valamint a segélyek köztiösszességű különbség nem volt túl jelentős, és hogy a mezőgazdasági kistermelés látszólag az államszocializmusban megszokott módon működött, sőt az új politikai elit által kezdeményezett földreform a kisgazdaságok felvirágzását sugallta, továbbá, hogy a munkaerő-túlkínálat körülményei között a munkahelyek zömében a bérek – főként a nők számára felkínáltak – a minimálbér körül alakultak. A többé-kevésbé jövedelmező mezőgazdasági kistermeléssel bíró családok járadékos vagy jövedelempótlós nőtagjai zömmel úgy kalkuláltak, hogy nekik nem éri meg állásba menni, hiszen a járadék és a háztájiösszességűen is többet hoz, ezen túl pedig a családjukat is illően ki tudják szolgálni. Hasonlóképpen sokan vélték úgy, hogy még a segély és a háztartás szükségleteit részben kielégíteni képes naturális önellátás – némi zöldség és gyümölcs termelése, baromfiak tartása, sertés hizlalása – is jobban megéri a család szempontjából, mintha napi nyolc órás munkát vállalnának. Sőt, nemritkán még a kisebb gyerekek és/vagy beteg családtagok járadék melletti ellátása is előnyösebbnek tűnt a minimálbért biztosító állás elfogadásánál. Persze számosan nem válogathattak a fenti alternatívák közt, és a kedvezőtlen körülmények arra kényszerítették őket, hogy olyan állásokat is elvállaljanak, amelyeket egy kicsit is szerencsésebb nőtársaik nyíltan vagy burkoltan (pl. orvosi igazolás) visszautasíthattak.

Az elmondottakból három összefüggésre hívnánk fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a településen a tömeges és tartós munkanélküliség és az elszegényedés körülményei között a töredékföldeken folytatható mezőgazdasági kistermelés annyira felértékelődött, hogy a munkavállalással egyenértékű alternatívát jelentett az itt élő munkanélküliek egy részének. Másrészt arra, hogy miután hagyományosan a nők végezték e munkák jelentős részét, a családi munkamegosztásból rájuk háruló szerepből következően elsősorban az ő munkavállalási lehetőségeik vagy kénysze-reik kapcsán vetődött fel a munkába állásnak, illetve a háztartásban maradásnak a mezőgazdasági önellátással és/vagy kistermeléssel kombinált formái közti döntés alternatívája. És végül arra, hogy jelentős létszámú csoportok számára sem ez, sem más alternatíva nem létezett, és ezek hiányában szinte bármilyen munka elvállalására rákényszerültek.

Bár a tartós munkanélküliség, az elszegényedés és a lecsúszás személyiségromboló következményei az előbbtől eltérően nem mutatnak nem-specifikus jelleget, a problémával szembesülők közül többen is arra hívták fel a figyelmet, hogy ebben az élethelyzetben a nők mintha „egy picit másként” viselkednének.

„... végül is megélik az emberek, hogy fölöslegeseek. Igazságtalannak tartják, hogy tíz-tizenöt-húsz, netán harminc év után lettek fölöslegeseek..., pályájuk végén inflált munkavállalóként beépül a személyiségükbe, hogy leértékelődtek, ami kisebbfajta megsemmisülés-érzetet kelt. Tehát ez a társadalmi rangjában, eddigi helyzetéhez képesti igen kritikus leértékelődést jelent. És ez azért a férfiak körében gyakoribb. Mert ha egy férfi munkanélkülivé válik, akkor az első két héten még bemegy a volt munkahelyére, leadja a szerszámokat, még iszik egy jót a haverokkal, a munkatársakkal. Megjavítja a kerti csapot, és ő viszi a gyerekeket az iskolába. Aztán eltelik egy kis idő, már nem csöpög a csap, már unja a saját gyerekeit. És attól fogva mi legyen... ? A nőknél egy picikét másként van. Mert főzni kell, takarítani kell, be kell vásárolni, tehát napjaikat a szereposztásból adódó teendők jobban kitöltik. Nem feltétlenül töltik ki, de egy picit jobban kitöltik az idejüket.” A helyi orvosnő által a fentiekben összegzett tapasztalatok – melyeket mások is megerősítettek – meglehetősen szemléletesen tárják eléink azt a jelenséget, hogy a nők a családban betöltött funkcióiknál és szerepükénél fogva mintha „egy picikét másként” reagálnának a változott élethelyzetre. Azt ő is jelzi, hogy a nők az elbocsátást, az emiatti társadalmi szerep- és presztízsvesztést és a tartós munkanélküliséget hasonlóképpen rosszul élik meg, mint a férfiak, és e téren nincs köztük számottevő különbség. Ugyanakkor azt is érzékeli; hogy a család ellátásával kapcsolatos állandó feladataik, az étkeztetés, a takarítás és a mosás periodikusan visszatérő napi-heti ritmusa, a háztartásvezetés és a gazdálkodás, a pénzbeosztás gondjai, a családi konfliktusok kezelésében, a család összefogásában, a gyerekek ellenőrzésében és ambicionálásában rájuk háruló hagyományos szerep stb. okán mégis mintha másként viszonyulnának a kialakult helyzethez, és a férfiatól eltérően viselkednének. Ebbe a hagyományos szerepbe nem

csupán a „nyelés”, a „hallgatás” vagy a megváltoztathatatlanba való „beletörődés” fért bele, de nemegyszer az „önfeláldozó” szerepvállalás is.

*

Mint jeleztük, egy olyan településen, ahol alig vagy egyáltalán nincsenek vállalatok – nem jól működő vállalatok, hanem vállalatok egyáltalán – és így munkahelyek sem, ami persze tömeges munkanélküliséggel jár, ott helyi bevételek sincsenek, hiszen mind a gazdasági szereplők, mind a lakosság adóztatásának erősek a korlátai. Ilyen esetekben – a dolgok logikájából adódóan – a lecsúszó és szegényedő munkanélküliek sokaságának egyéni-családi gondjai a helyi problémákat megsokszorozván, végső soron a szintén szegény önkormányzat költségvetési zavaraként jelentkeznek, nem utolsósorban azért, mert erőforrás-hiányos helyzetben a segélyezés más alapvető és indokolt közösségi kiadások elöl viszi el a pénzt.

Miután a vizsgált településen is ilyen szituáció állt elő, majd állandósult, az előljárárság arra kényszerült, hogy pénzügyi kalkulációkat készítsen a munkanélküliség ráeső költségeit csökkentendő, és az ebből is adódó költségvetési hiányokat kiváltandó. Az elkészült kalkulációk aztán – sok más mellett – fényt derítettek arra, hogy a tartós munkanélküliség személyiség-, család- és közösségromboló hatásainak megelőzésén, vagy az emberek munkavégző képességének, igényességének és motiváltságának a megőrzésén túl, anyagilag is „hasznot” hajt, ha maga is részt vállal a foglalkoztatási gondok megoldásában. Es ez még akkor is így van, ha e téren csak a minimumot – ahogy itt mondták –, „a szociális jellegű, a munkanélküliséget enyhítő foglalkoztatás” elérését tudják megvalósítani. A pénzügyi haszon ebben az esetben ugyan nem megadóztatható profit alakjában jelentkezik, azonban a település költségvetésében már az is „haszonnak” számít, ha a munkanélküliek közvetlen segélyezését célzó kiadások csökkenthetők: gondoljuk meg, hogy ekkor már a 600 főt is meghaladta a jövedelempótló támogatásban részesülők száma. További „haszon” valamely közösségi szolgáltatások ellátása oly módon, hogy azok nem terhelik a költségvetést, ugyanakkor volt munkanélküliek végzik el, és persze az is, hogy az így felszabaduló pénzek más, szintén alapvető közösségi célokra átcsoportosíthatók.

Amikor az előbb, a foglalkoztatás kapcsán, minimális programról beszéltünk, és ez alatt „szociális jellegű foglalkoztatást” értettünk, akkor egyben azt is jelezni kívántuk, hogy az önkormányzatnak nem voltak – mert nem lehettek – vérmes eredményei az ide vonzható és telepíthető tőke nagyságát, a munkatevékenység bonyolultságát, az alkalmazott technika és technológia fejlettségét vagy a béreket illetően. Mint szóltunk róla, a tőke kivonás óta a környéket is elkerülték a nagyobb beruházók, az a néhány vállalkozó pedig, aki munkát hozott vagy közvetített, olyan tevékenységeket és főként béreket ajánlott, melyek inkább taszították, mint vonzották a munkát keresőket. A tapasztalatok mindenesetre arra utaltak, hogy az önkormányzatnak sem

lesz nagyobb esélye e szűkös és szelektált piaci kínálatnál színvonalasabb, igényesebb és jövedelmezőbb munkaalkalmakat a településre hozni.

A szervezés időszakában aztán beigazolódtott ez a sejtés, hiszen az eljáróság csak olyan foglalkoztatási kínálatból választhatott, amely az ország szerencsésebb régióiban már nem volt kelendő. Végül is a gyerekek számára készülő csokoládétójásokba elhelyezhető meglepetés-játékok „összeszerelése” mellett döntött. A munkafolyamat abból áll, hogy a dolgozók a Kinder tojásokba elhelyezendő műanyag kapszulákba belerakják az éppen aktuális játékok alkatrészeit – és természetesen az összeszerelés leírását és ábráit tartalmazó ismertetőt –, majd lezárják a kapszulát. A munkát asztaloknál ülve lehet végezni, ahol az alkatrészeket kis fakkokból kell kiszedni. A tevékenység meglehetősen monoton – az alkatrészeket reggeltől estig a fakkokból kiszedni, beletenni a kapszulába és azt lezárni –, mellette szólt azonban, hogy könnyű, tiszta és télen is fűthető helyiségben végezhető munka. A tevékenységet többszörösen és szigorúan ellenőrzik, mint ahogy a tisztaságot is, mivel a termék élelmiszernek minősül.

A helyi eljáróság e munka melletti döntését – a szűk kínálaton túl – a potenciálisan megcélozható és a ténylegesen beszervezhető munkavállalói csoportok főbb jellemzői is befolyásolták. Világos volt, hogy ha nem sikerül a férfiak számára is elfogadható tevékenységet ide telepíteni, akkor sokkal célszerűbb olyasvalamivel próbálkozni, ami az ennél népesebb és sokkal kiszolgáltatottabb női munkaerőt vesz célba. E munkaerő további sajátossága volt az alacsony iskolázottság és a szakképzettség hiánya vagy helyi használhatatlansága. Aztán elsősorban azokra lehetett számítani, akik már voltak alkalmazásban, rövidebb-hosszabb ipari múlttal, begyakorlottsággal és munkakultúrával rendelkeztek. Főként a volt híradástechnikai üzem egykori dolgozóira építhettek, hiszen – mint az új munkahely egyik szervezője elmondta – a két tevékenység között sok rokon vonás mutatható ki. Ott egy-egy műszakban mintegy 8000 csavart kellett a megfelelő helyre tenni és becsavarozni, vagy nagyszámú forrasztást végezni, ami szintén kézügyességet igényelt, és nem kevésbé volt monoton és lélekölő, mint a Kinder-játékok kapszulázása. Ráadásul a forrasztás a dolgozók egészségét is károsította. Mindezek ismeretében a szervezők nem alaptalanul gondolták azt, hogy a felkínált új „összeszerelő” tevékenységet közülük csak kevesen fogják visszautasítani akár a munka nehézségére, akár igénytelenségére, akár egészségkárosító hatására, akár monoton jellegére hivatkozva.

Az első kalkulációkat és ajánlatokat követően gyorsan megindult az új üzem szervezése és – az adott körülmények között – a közhasznú társasági forma látszott a legalkalmasabbnak a cél elérésére. Ezt a „település működésének, az önkormányzat alaptevékenységének elősegítésére” alapították, ami azt jelentette, hogy a „szociális jellegű foglalkoztatás” olyan közfeladatok ellátása mellett jelent meg, mint a „közterületek és parkok gondozása”, a „műemléki épületek védelme, karbantartása” vagy a „hulladék- és szennyvízszállítás”. A fő cél természetesen a „szociális jellegű

foglalkoztatás” maradt, azonban ezt úgy kellett működtetni, hogy az üzem szükség szerinti fejlesztésén túl, a közhasznú társaság más tevékenységeinek költségeit is fedezni tudja.

Az 1994-es alapítás idején mintegy negyvenen kezdték meg a munkát a társaságnál. Rövid bejáratási időszak elteltével aztán gyors és dinamikus foglalkoztatás bővítésre került sor. Pár éven belül az alkalmazottak száma ugyanis elérte a 150 főt, és döntő többségük az alaptevékenységnek számító „szociális jellegű foglalkoztatásban” dolgozott, melyet a település lakossága – jelezvén az üzemhez való viszonyát – egyszerűen csak Kinder Műveknek nevezett. Ezzel a település egyik legtöbb embert foglalkoztató vállalata jött létre. Az üzemben – néhány vezetőtől vagy a nehezebb rakodási és szállítási munkákat végzőktől eltekintve – kizárólag nők dolgoztak. Döntően azok a lányok és asszonyok, akikre a tervezés időszakában számítottak, vagyis akiknek a munkánélküli járadékra vagy a jövedelem pótló támogatásra való jogosultsága lejártával nem voltak más megélhetési forrásai és elhelyezkedési alternatívái, illetve annyira szükségük volt minden fillérre, vagy otthon annyira elviselhetetlen légkör alakult ki, hogy ezeknél bármely munkavállalás kedvezőbb megoldásnak tűnt számukra. Ilyennek minősültek a gyerekeiket vagy gyerekeiket egyedül nevelő anyák, egyedülálló vagy elvált nők, akik esetleg idős, eltartásra szoruló szüleikkel éltek együtt, és azok a családanyák, akiknek férje nem volt képes vagy hajlandó a hivatalos munkaerőpiacon munkát vállalni, és így ők kényszerültek erre a lépésre. És persze ott voltak azon családok nőtagjai, amelyekben több munkánélküli is élt, ezek a lányok és asszonyok azonban megkíséreltek ebből a milióból kiszakadni és ezt a munkavállaláson keresztül kívánták megvalósítani.

Az üzem alkalmazottainak körülbelül a fele csupán alapiskolai végzettséggel rendelkezett, egytizede speciális szakiskolába járt – ami gyakorlatilag nem „több”, mint az alapiskola –, egyötöde szakmunkásképzőt, további egyötöde pedig – nagyjából fele-fele arányban – gimnáziumot vagy szakközépiskolát végzett. Az iskolázottság és a képzettség – ha más erőforrás nem állt az érintettek rendelkezésére – a további munkaerőpiaci életút szempontjából döntőnek bizonyult. A tapasztalatok azt mutatták, hogy az üzemből csak azon keveseknek volt esélyük kikerülni, akiknek volt valamilyen szakmájuk és/vagy érettségiztek. Másként fogalmazva: az üzem rendelkezésének az a meghirdetett funkciója, mely szerint a két munkavállalás közti átmeneti munkánélküli időszakra nyújt fogódzót az arra rászorulóknak, csupán néhány szerencsés iskolázott esetében bizonyult igaznak. A többiek számára nem.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a helyi munkaerőpiacnak, az üzem által képviselt szegmense nagyfokú zártságot mutatott. A munkarend összeállításánál messzemenően figyelembe vették, hogy itt nők, többek között gyerekes anyák dolgoznak. Az utóbbiak részére – ők az alkalmazottak több mint egyharmadát tették ki – fél nyolctól négyig, a többieknek hattól fél háromig tartott a munkaidő. Az üzem vezetése nem szabályozta sem a munkaszünetek gyakoriságát, sem az étkezési idők hosszát.

Mint mondták, ezeket „... mindenki maga osztja be. Itt senki sem megy a dolgozó után, hogy öt perccel tovább volt el. Ezt mindenkinek magának kell tudnia. Darab-béres a munka: ennek fegyelmező ereje van.”

Nos, ezzel el is érkeztünk az üzem működésének-működtetésének egyik legel-lentmondásosabb pontjához. Ahhoz, hogy bár a darabbéres munka „fegyelmező ere-je” elvileg itt is a másutt szokásos logika szerint működött, ám különös tartalommal telítődött amiatt, hogy az üzem telepítésének körülményeiből, céljaiból és funkció-iból adódóan a teljesítményeket és a béréket sajátosan kapcsolták össze. A normá-kat úgy állapították meg, hogy az „átlag dolgozó” száz százalékos teljesítménnyel mindig csak a mindenkori minimálbérnek megfelelő összeget – ez a felvétel idején 14 500 forint volt – tudta megkeresni. Az „átlag dolgozó” ez esetben az alkalmazot-tak 70%-át jelentette, ennél mintegy 10-15% volt képes többet teljesíteni, és körül-belül ugyanennyien voltak az alulteljesítők. Vagyis a munkavállalók 85-90%-ának, ha mégoly ügyesen és szorgalmasan dolgozott is napi nyolc órában, legfeljebb a minimálbér elérésére volt esélye. Ennél többre nem. A minimálbér szó alatt termé-szetesen a bruttó kereset értendő, ami a levonások után 10 000-11 000 forint körüli összegre csökkent. Ez akkor alig 3 000-4 000 forinttal haladta meg a jövedelempótló támogatás összegét.

Az itt dolgozók és a potenciálisan ide kerülők számára ez a tény problémáik meg-oldhatósága erős korlátozottságának, sőt lehetetlenségének a képét közvetítette, és pótcselekvésekkel teli érthetetlen és elfogadhatatlan világét. Ugyanis ennek a világ-nak az egyik szelete számukra az üzem valósága, ahol az üzemszerű működés minden kelléke – a napi, heti és havi munkaidő, a munkarend, a vezető-beosztott-viszony, a munkaruha használata, a norma, az ellenőrzés stb. – adott volt. Ebben az üzemben is a dolgozó ügyességén, szorgalmán és fegyelmezettségén múltott, hogy tudja-e hozni a száz százalékot, és hogy a jól teljesítők közé tartozik-e, vagy sem. Csupa olyan szempont, amely az üzemen belüli és az azon kívüli presztizsviszonyokat meghatá-rozza, és ezáltal önbecsülést, tartást és célt ad az embereknek. Miután azonban szor-galmas és tisztességes munkával is legfeljebb a minimálbért lehetett megkeresni, az üzemszerű működés kimondatlanul is illuzórikussá vált, hiszen mind a munka, mind a szorgalom, mind a bér elvesztette megélhetésbiztosító, presztízst adó, telje-sítményösztönző és motiváló szerepét.

E világ másik szelete annak a tudomásulvétele volt, hogy az üzemet a tartós mun-kanélküliek és más megélhetési forrással nem rendelkezők „átmeneti” és „szociális jellegű foglalkoztatására” hozták létre, és az illető is csak azért kerülhetett ide, mert ezen „elesettek” és „segítségre szoruló” közé tartozik. A működtetők az adott vi-szonyok között csupán azt a célt tűzhatték maguk elé, hogy minél több „rászoruló-nak” biztosítsanak munkát, és ezáltal jövedelmet, még ha az a minimálbért nem is haladja meg. Az itt dolgozók tehát tisztában voltak saját „elesettségükkel”, azzal,

hogy ők azon „szerencsések” közé tartoznak, akiken az önkormányzat „segíteni” akar, és persze e „segítség” elégtelenségével is.

És végül számukra ott volt a megélhetés valós világa, azzal a felismeréssel, hogy a napi nyolcórás szorgalmas munka és száz százalékos teljesítmény bérbeli hozadékból ugyanúgy nem képesek családjukat ellátni, mint a munkanélküli járadékából vagy a különféle segélyekből.

Az érintettek ezen önmagukban is ellentmondásos valóságszeleteket aztán nem voltak képesek a maguk számára megnyugtatóan és főként elfogadhatóan összeilleszteni, hiszen minduntalan kiünt ennek abszurditása. Például az, hogy az ő „el-
esettségük” megoldására tett közösségi és egyéni erőfeszítések eredménye végső soron „el-
esettségük” jó esetben változatlan, rosszabb esetben romló újratermelődése lett. Vagy az, hogy az ebben az üzemben vállalt munka és az ezzel megszerezhető bér, a munkanélküli járadékhoz és a segélyekhez hasonlóan, nem képes megakadályozni további elszegényedésüket, illetve nem kínál alternatívát a szegénységből való kitörésre. A szituáció képtelenségét egyik interjúalanyunk nagyon szemléletesen úgy fogalmazta meg, hogy az üzembe kiközvetített munkanélkülinek szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy itt ugyan „... többet keres, mint a jövedelempótló támogatás, de nem olyan sokat, hogy meg is éljen belőle”.

Az üzemnek – a „szociális foglalkoztató” jellegéből adódóan – volt egy további, az itt alkalmazottak presztízsét romboló üzenete is. Nevezetesen, hogy az ide kerülők döntően nem piaci alapon rekrutálódnak, hanem az alternatívák- és a választás-
nélküliek közül. Ez a tény – az alapítók nemes szándékaitól függetlenül – szelekci-
óra utal, olyan emberek gyűjtőhelyére, akik – úgymond – nem képesek magukról gondoskodni, akik a piaci versenyben nem tudják magukat eladni, akik már másutt nem kellenek, és akik más megélhetési forrásokkal nem rendelkeznek. Vagyis a leg-
elesettebbek és a legszegényebbek gyűjtőhelye, méghozzá olyan gyűjtőhelye, amely ebből az állapotból számukra nem is kínál kilépési lehetőséget. Ez az üzenet – a leértékelődöttség és a kiszolgáltatottság – ment kifelé, a munkaerőpiac más szeg-
menseiben dolgozók és a lakosság felé, és ez épült be az alkalmazottak tudatába, még ha ezzel próbáltak is nem törődni, illetve megkísérelték helyzetüket racionalizálni. Ez utóbbira szükségük is volt, hiszen elég nehéz egy abszurd, kényszerű és kilátás-
talan élethelyzetet elfogadniuk az olyan embereknek, akik felelősséget éreznek saját és családjuk sorsáért, és akik tevékenyen részt vállaltak annak megváltoztatásában.

Ez még akkor is nehéz feladat, ha az érintettek e megfontolásai és viselkedése mögött a hagyományos női szerepvállalás és az ennek integráns részét képező, a gyermekekért és/vagy a családért hozott áldozatvállalás mozzanatai is meghúzódnak. Ugyanis miután ezek eredményességét, ha úgy tetszik értelmét, a valóság hosszabb távon sem igazolta vissza – hiszen ez a munkavállalás ugyanúgy lecsúszást, elszegé-
nyedést és nyomort eredményezett, mint a munkanélküliség –, nem lehetnek illúzió-
ink a racionalizáció sikerességét, illetőleg e helyzet „elfogadását” vagy az ebbe való

„belenyugvást” megjeleníteni szándékozó viselkedéssel kapcsolatosan sem. Jóllehet ennek látszólagossága a külső szemlélő számára többnyire rejtve maradt, az orvos – akinek rendelőjében ez idő tájt e problémák mindennaposnak számítottak – pontosan tudta, hogy az egyéni-családi gondok megoldatlanságának önmarcangoló tudata ott munkál tovább az érintettekben. Ezek az emberek ugyanúgy idegesek, feszültek, depressziósak, és a pszichoszomatikus tünetek csakúgy általánosak körükben, mint munkanélküli társaiknál. Akik eddig azért jártak az orvoshoz, panaszkodtak és írtak fel nyugtatókat, mert nehezen tudták elviselni a munkanélküli létet és ennek következményeit, azok most azért, mert dolgoztak, és mert ettől ugyanúgy nem oldódott meg semmi ...

*

Mint az elmondottak is jelzik, meglehetősen nehéz egyértelműen, ellentmondásoktól mentesen megítélni az üzem szerepét az érintett emberek személyes és családi életében, a helyi munkaerőpiac és a település egésze szempontjából. Mert nyilvánvalóan igaz a helyi önkormányzatnak az az érve, hogy amennyiben ezt a munkatevékenységet sem tudta volna a településre hozni, akkor még a vázoltaknál is sokkal kedvezőtlenebb helyzet alakult volna ki a foglalkoztatás, a gazdálkodás, a segélyezés és a megélhetés területén egyaránt. Az adott körülmények között az előjáróság nem nagyon tűzhetett ki más célt az üzem működtetésében, mint a „szociális jellegű foglalkoztatást”, vagyis hogy a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, lecsúszó és elszegényedő, de minden munkaalkalmat megragadni kész csoportoknak az általa szervezett munkán keresztül valamilyen megélhetési forrást biztosítson, még ha az a minimálbért nem is haladja meg. Így igyekezett megakadályozni ezen emberek fizikai-lelki-szellemi leépülését, a társadalom iránti nyitottságuk, motiváltságuk megőrzését, átmenteni emberi tartásukat és munkavégző képességüket jobb időkre.

Ugyanakkor az is igaz, hogy mindezen nemes célok ellentmondásos, sőt abszurd helyzetek sorát produkálták a vázolt viszonyok között. Egyfelől a „szociális jellegű foglalkoztatás” megszervezése az államtalanítást és a piacgazdaság kiépítését meghirdető rendszerváltás keretei között igencsak képzavarnak tűnt. Ez inkább a meghaladottnak vélt államszocialista redisztribúció irányába történő visszalépésnek hatott, semmint a piacgazdaság kialakítását elősegítő gazdasági beavatkozásnak. (Bár ha felidézzük Dickens múlt századi kapitalizálódó Angliáját, talán nem is olyan képtelenég az ilyen célú és típusú közösségi foglalkoztató fenntartása.)

Másfelől az üzem – már csak a foglalkoztatottak létszámánál fogva is – a helyi szinten szerveződő munkaerőpiac fontos, bizonyos szempontból meghatározó elemévé vált. Például a kereseteket tekintve az üzemet etalonként kezelte a munkaerőpiac többi szegmense, függetlenül annak funkcióitól és jellegétől. Ez azt jelentette, hogy a piaci szegmens azon szereplői, akiknél a minimálbért sem lehetett

megkeresni, kénytelenek voltak béreiket e szint körül alakítani. Más vállalkozók viszont ehhez képest állapították meg a „magasabb” béreket, így az ennél 5-10, netán 15 ezer forinttal többet keresők már jól fizetettnek számítottak a lokális piac munkaerő-túlkínálattól gyötört viszonyai között. És természetesen a „szürke” és a „fekete” gazdaság is ehhez igazította a béreket. Mindezek sajátos üzenetet közvetítettek a munkaerőpiac szereplőinek, nevezetesen azt, hogy nem érdemes a hivatalos munkaerőpiacra visszatérni – az üzem a hivatalos munkaerőpiac részét képezte –, hiszen az ott dolgozókat ugyanúgy nem fizetik meg, és ők ebbeli érdekeiket ugyanúgy nem tudják érvényesíteni, mint a „szürke” vagy a „fekete” szegmensekben foglalkoztatott társaik. Továbbá hogy az itt munkát vállalóknak a társadalom ugyanúgy nem kínál alternatívát a lecsúszással és az elszegényedéssel szemben, mint a munkanélkülieknek vagy az önkormányzati segélyezettnek.

Figyelemre méltó, hogy az üzem „utóélete” sem kínál kevésbé ellentmondásmentes fogódzókat a megítélés egyértelműsítése tekintetében. Az éveken át működő üzem megszüntetését ugyan végül is az alapítók által kitűzött és megvalósított célok realizálása tette lehetővé. Az, hogy sikerült mintegy másfélszáz asszony és leány teljes társadalmi, lelki és szellemi leépülését meggátolni, tenni akarását és munkavégző képességét megőrizni akkorra, amikor már külső piaci szereplők is megjelentek a helyi munkaerőpiacon. Különösen előnyösnek látszott, hogy ezt a munkaerőt egybetartották, hiszen így egy ténylegesen létező, bárki által átvehető és némi betanítás után teljesíteni képes kollektívát ajánlhattak fel a potenciális alkalmazóknak. A nyugat-dunántúli munkaerő megfogyatkozását és az ottani bérek emelkedését követően aztán néhány külföldi cég jelezte, hogy hajlandó lenne üzemet nyitni a településen, főként amikor tudomására jutott a dolgozók híradástechnikai termékek összeszerelésében való jártassága. Közülük az egyik – a telepítést és a helyi termelés beindítását meggyorsítandó – azt ajánlotta, hogy a munkaerőt addig is betanítja egyik nyugat-dunántúli városban lévő üzemében. A lányok és asszonyok nagy része – a szebb jövő reményében – vállalta is a családtól való különélést, és hónapokon keresztül dolgozott lakóhelyétől több száz kilométerre, kéthetenkénti hazautazással. A külföldi cég aztán csak nem jött, az emberek pedig belefáradtak a várásba és az ígéretésbe, és lassan elmaradtak. Aztán jött egy újabb cég és egy újabb ajánlat ..., de egyelőre ez is csak ígéret. És akkor még a bérekről nem is beszéltünk, ugyanis nincs semmi biztosíték arra, hogy az ide települő cég annyi év után végre hajlandó nem csupán „többet fizetni”, hanem annyit, „amennyiből meg is lehet élni”.

Első megjelenés: Vegyesváltó, Egyenlő Esélyek Alapítvány, 1999., 57.-74. o.